

İZMİR İÇ LİMANINDA BİR VAKIF YAPI PROGRAMININ TARİHSEL TOPOGRAFYASI: KAPLAN MUSTAFA PAŞA'NIN İMAR FAALİYETLERİ VE MEKÂNSAL İZLERİ (1666-1672)

THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF A WAQF-BASED BUILDING PROGRAM IN THE INNER HARBOR OF İZMİR: KAPLAN MUSTAFA PASHA'S CONSTRUCTION ACTIVITIES AND THEIR SPATIAL TRACES (1666-1672)

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 23 Şubat 2026	Received: February 23, 2026
Hakem Değerlendirmesi: 11 Mart 2026	Peer Review: March 11, 2026
Kabul: 12 Mayıs 2026	Accepted: May 12, 2026

DOI : 10.22520/tubaked.1896260

Şebnem PARLADIR* - Mesut YANCI**

Özet

Osmanlı yönetiminde 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın (ö. 1661) sadrazamlığa getirilmesiyle başlayan Köprülüler dönemi (1656-1710), siyasal ve idarî yapıda belirgin bir yeniden yapılanma süreci olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemin öne çıkan isimlerinden Kaplan Kaptan Mustafa Paşa, 1666'da kaptan-ı deryalığa atanmış, İzmir'i de kapsayan Kaptan Paşa Eyaleti'nin yönetiminde etkin rol üstlenmiştir. 1645-1669 Osmanlı-Venedik mücadelesi bağlamında donanmanın sevk ve idaresini yürütmüş, Girit seferi sırasında İzmir, Osmanlı donanması için stratejik bir ikmal ve lojistik merkez işlevi görmüştür. Bu süreçte kentin

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir / Türkiye
e-posta: sebnemtamcan@gmail.com ORCID: 0000-0002-0745-5468

** Doktora Öğrencisi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir / Türkiye.
e-posta: mesutyanci1@gmail.com ORCID: 0000-0001-6504-0888

Bu makalenin atıf künyesi / How to cite this article: Parladır, Ş. & Yancı, M. (2026). İzmir iç limanında bir vakıf yapı programının tarihsel topografyası: Kaplan Mustafa Paşa'nın imar faaliyetleri ve mekânsal izleri (1666-1672). *TÜBA-KED*, 33, 31-53. <https://doi.org/10.22520/tubaked.1896260>

ticari potansiyeli daha görünür hâle gelmiş ve İzmir, Köprülüler döneminin imar politikaları doğrultusunda öncelikli müdahale alanlarından biri olmuştur. Bu çalışma, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın askerî ve lojistik faaliyetleriyle eşzamanlı gelişen mimari hamiliğini, iç liman çevresinde yoğunlaşan ticari, idarî ve dinî yapı odakları üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma, çok kaynaklı tarihsel okuma yöntemine dayandırılmış, Evliya Çelebi'nin anlatıları, İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri ve Osmanlı arşiv belgeleri ile gravür, tablo, harita ve sigorta planları gibi görsel-kartografik malzeme karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir. Böylece yazılı kaynaklarda tarif edilen mekânsal ilişkilerin kent dokusundaki karşılıkları tarihsel topografya perspektifiyle izlenmiştir. Çalışma, Osmanlı'da mimari hamilik ve vakıf yapıları literatürünü genel bir arka plan olarak dikkate almakta, ancak esas olarak yazılı ve görsel belgeler üzerinden Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki yapı faaliyetlerini belirlemeye ve bunların mekânsal izlerini ortaya koymaya odaklanmaktadır. Bulgular, Meyve Gümrüğü, Yemiş Çarşısı, Sıra Mahzenler, cami/mescit, han ve medrese ekseninde şekillenen yapı grubunun gelir üretme amacı ile temsilî/siyasal işlevleri bir araya getiren çok katmanlı bir kentsel programın parçası olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, Paşa'nın İzmir'deki hamiliğinin tekil inşaa faaliyetlerinden ziyade liman ekonomisini merkeze alan bütüncül bir kentsel müdahale olarak kavranması gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaptan-ı Derya, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa, 17. yüzyıl, İzmir, Köprülü Ailesi

Abstract

The Köprülü era, which began in 1656 with the appointment of Köprülü Mehmed Pasha as grand vizier, is regarded as a period of significant restructuring in the Ottoman political and administrative order. One of the prominent figures of this era was Kaplan Kaptan Mustafa Pasha, who was appointed Kapudan Pasha (Grand Admiral) in 1666 and assumed an active role in the administration of the Kapudan Pasha Eyalet, which included İzmir. Within the context of the Ottoman-Venetian War (1645-1669), he directed and commanded the Ottoman navy, and during the Cretan campaign İzmir functioned as a strategic supply and logistical center for the fleet. In this process, the commercial potential of the city became more visible, and İzmir emerged as a priority area of intervention within the Köprülü urban policies. This study aims to examine Kaplan Kaptan Mustafa Pasha's architectural patronage in İzmir, which developed simultaneously with his military and logistical activities, through the commercial, administrative, and religious building clusters concentrated around the inner harbor. The research is based on a multi-source historical analysis, the accounts of Evliya Çelebi, the İzmir Evkaf Mutasarrıfları Register, and Ottoman archival documents are comparatively evaluated alongside visual and cartographic materials such as engravings, paintings, maps, and insurance plans. In this way, the spatial relationships described in written sources are traced within the urban fabric from the perspective of historical topography. The study takes the scholarship on architectural patronage and waqf structures in the Ottoman context as a general background, however, it primarily focuses on identifying Kaplan Kaptan Mustafa Pasha's building activities in İzmir through written and visual sources and on tracing their spatial remains. The findings demonstrate that the building complex shaped around the Customs House (Meyve Gümrüğü), Yemiş Çarşısı, the Sıra Mahzenler, the mosque/masjid, the han, and the madrasa formed part of a multilayered urban program that integrated revenue-generating functions with representational and political roles. Accordingly, the study argues that Mustafa Pasha's patronage in İzmir should be understood not as a series of isolated construction activities, but as a comprehensive urban intervention centered on the port economy.

Keywords: Grand Admiral, Kaplan Kaptan Mustafa Pasha, 17th century, İzmir, Köprülü Family

Osmanlı liman kentleri, erken modern dönemde Akdeniz ticaret ağlarının yeniden yapılanması sürecinde yalnızca ekonomik dolaşımın değil, aynı zamanda idarî temsilin, askerî lojistiğin ve vakıf temelli kentsel üretimin yoğunlaştığı mekânlar olarak öne çıkmıştır (Eldem ve ark., 2003, s. 29-58, 88-123, 135-138, 152-219; Faroqhi, 2004, s. 137-160; Goffman, 1995, s. 44-68; Tabak, 2010, s. 29-33). Bu kentler arasında İzmir, 17. yüzyılın ortalarından itibaren artan dış ticaret hacmi, çok katmanlı toplumsal yapısı ve iç liman çevresinde belirginleşen fiziksel dönüşümüyle dikkat çekmektedir (Eldem ve ark. 2003, s. 88-151; Goffman, 1995, s. 44-54). Söz konusu dönüşümün siyasal arka planında, 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle başlayan ve Osmanlı idarî ve askerî yapısında yeniden düzenlemelere yol açan Köprülüler dönemi yer almaktadır. Bu dönemde donanmanın sevk ve ikmal süreçleri ile liman ekonomisinin denetimi arasındaki ilişkinin güçlenmesi, Köprülü Mehmed Paşa ve halefi Köprülü Fazıl Ahmed Paşa dönemlerinde yürütülen imar faaliyetlerinin yönünü de belirlemiş, liman çevresinde ticaret, idare ve kamusal işlevlerini bir arada barındıran yeni mekânsal odakların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Olnon, 2013, s. 15-18, 126-140, 187-221).

Bu çalışma, Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı olarak Osmanlı siyasal hiyerarşisi içinde yükselen Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın (ö.1680) İzmir'deki imar faaliyetlerini konu edinmektedir. 1666 yılında kaptan-ı deryalığa atanması, Mustafa Paşa'yı doğrudan denizcilik siyaseti ve savaş lojistiğiyle ilişkilendirmiştir. Özellikle 1645-1669 Osmanlı-Venedik mücadelesi bağlamında İzmir'in donanma için bir ikmal ve sevkiyat merkezi olarak kullanılması, Paşa'nın kentle doğrudan temasını artırmıştır (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 420; Mustafa bin Musa, 2016, s. 40). Aynı dönemde İzmir'in artan ticari hareketliliği, liman çevresindeki mekânsal örgütlenmeyi hızlandırmış, bu ortam, Mustafa Paşa'nın kentte ticaret odaklı imar faaliyetlerine yönelmesini mümkün kılmıştır (Ülker, 2024, s. 47-53, 55-58, 71-72). Köprülü ailesine dair literatürde Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın biyografisi son yıllarda daha ayrıntılı biçimde ele alınmış olsa da, Paşa'nın banî kimliği ve İzmir'deki imar faaliyetleri müstakil bir araştırma konusu hâline gelmemiştir. Bu durumun başlıca nedenlerinden biri, Paşa'ya ait vakfiyenin henüz tespit edilememiş olmasıdır. Bununla birlikte imar faaliyetlerine dair veriler, seyahatnameler ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilen belgeler aracılığıyla izlenebilmektedir. Özellikle 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başına ait kayıtları içeren ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan 07790 numaralı İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri, Paşa'nın vakfına ait taşınmazların tespiti ve tasarruf ilişkilerinin çözümlenmesi bakımından temel bir kaynak niteliğindedir. Defterde, söz konusu taşınmazların çeşitli şahısların tasarrufuna bırakıldığı, bunlar arasında Kâtipzâde Ailesi mensuplarının belirgin bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu durum, liman çevresindeki vakıf mülklerinin dolaşımı ile yerel eşrafın ticari mekânlar üzerindeki etkisini birlikte değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Makale, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki hamiliğini iç liman çevresinde yoğunlaşan ticari, idarî ve dinî yapı odakları üzerinden, çok kaynaklı bir tarihsel okuma çerçevesinde ele almaktadır. Evliya Çelebi'nin aktardığı çarşı (Sıra Mahzenler), Meyve Gümrüğü, cami/mescit ve medrese gibi unsurlar, vakıf tasarruf ve kira kayıtları ve arşiv belgeleriyle birlikte değerlendirilmekte, gravür, tablo, harita ve sigorta planları gibi görsel-kartografik malzeme aracılığıyla yazılı kaynaklarda tarif edilen mekânsal ilişkilerin kent dokusundaki karşılıkları tarihsel topografya perspektifiyle izlenmektedir. Çalışma, Osmanlı'da mimari hamilik ve vakıf yapıları üzerine yapılan çalışmaları genel bir arka plan olarak kabul etmekle birlikte, doğrudan kuramsal bir tartışma yürütmekten ziyade, yazılı ve görsel belgeler üzerinden Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki yapı faaliyetlerini tespit etmeye ve bunların mekânsal izlerini ortaya koymaya odaklanmaktadır.

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın Kökeni, Kprllerle Ykselii

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa, Osmanlı hâkimiyetine 1430 yılında giren Yunanistan'ın Epir bölgesindeki Yanya kentinin idarî yapısında uzun süre etkili olmuş Arslan Paşa Ailesi'ne mensuptur (Delilbaı, 1987, s. 92; zelik, 2024, s. 111-112). Ailenin bölgenin idarî ve sosyal yapılanması üzerindeki etkisi, özellikle 17. yüzyılın balarından itibaren belirginleşmiştir. 1611 yılında Hristiyan nüfusun Müslümanlara yönelik isyanının bastırılmasının ardından Yanya'da Türk iskânını teşvik etmeye yönelik bir politika izlenmiş, bu çerçevede Arslan Paşa Ailesi mensupları kentin idarî ve askerî yönetiminde etkin görevler üstlenmiştir (zelik, 2024, s. 112-114). Bu sürecin önemli bir dönüm noktası, Mustafa Paşa'nın babası Arslan Bey'in 1641 yılında Yanya sancakbeyliğine atanmasıdır (Kiel, 2019, s. 319; zelik, 2024, s. 114). Arslan Bey ayrıca 1645'te balayan Girit merkezli Osmanlı-Venedik mücadelesi sırasında Yanya sancakbeyi sıfatıyla askerî birlikleriyle sahada yer almıştır (zelik, 2024, s. 114).

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa, Girit mücadelesinin ilk safhasında, 1647 yılında babasının başka bir bölgeye tayin edilmesi zerine Yanya sancakbeyliğine getirilmiştir. 1652-1655 yılları arasında bu görevi sürdürmüş, 1656'da Kudüs sancakbeyliğine, 1659'da ise Musul beylerbeyliğine tayin edilmiştir (Bekar, 2019, s. 188; zelik, 2024, s. 115). Bu görevler, Paşa'nın taşra idaresinde kazandığı tecrübeyi merkezî siyasetle buluşturan bir arka plan oluşturmuştur. Musul beylerbeyliği sırasında yrttg idarî ve askerî faaliyetler, dönemin sadrazamı Köprülü Mehmed Paşa'nın dikkatini çekmiş, bunun sonucunda Kaplan Paşa, 1661 yılında Anadolu teftiiyle görevlendirilerek Aydın-Saruhan bölgesinde faaliyet gösteren ekya gruplarının bertaraf edilmesinden sorumlu tutulmuştur (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 255). Bu görev, Paşa'nın Köprülü ailesiyle kurduğu ilişkinin kurumsal bir çerçeve kazanmasını sağlamış, söz konusu yakınlık, Köprülü Mehmed Paşa'nın kızıyla evlenmesiyle ailevî bir bağa dönüşmüştür (Hammer, 2008, s. 190; zelik, 2024, s. 117).

1661 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın vefatının ardından sadrazamlığa getirilen Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676) döneminde de Kaplan Paşa'nın Kprllerle olan yakınlığı devam etmiş, Paşa sadrazamın en yakın çalışma çevresinde yer almıştır (Bekar, 2019, s. 189). Bu durum, onun merkezî karar alma mekanizmalarına erişimini kolaylaştırmış ve askerî-idarî kariyerinin yönünü belirlemiştir. Kaplan Kaptan Mustafa Paşa, 1661-1662 yıllarında Konya ve Őam valiliklerinde bulunmasının ardından 30 Ocak 1666 tarihinde kaptan-ı deryalık makamına atanmıştır (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 331). 1672'de Halep, 1675'te Diyarbakır valiliği görevlerini üstlenen Paşa, 1678 yılında ikinci kez kaptan-ı derya olarak görevlendirilmiştir (zelik, 2024, s. 120; ztuna, 1989, s. 726; Süreyya, 1996, s. 867).

1666 yılı, Paşa'nın kariyerinde belirleyici bir eik teşkil etmiştir. Bu tarihte kaptan-ı deryalığa atanmasıyla birlikte Kaptan Paşa Eyaleti'nin fiilî yöneticisi konumuna gelmiş, Osmanlı donanmasının sevk ve idaresinde doğrudan söz sahibi olmuştur. Osmanlı Akdeniz kıyılarını kapsayan bu eyalette yrttg faaliyetler, onun denizcilik politikaları ve savaş stratejileri alanındaki yetkinliğini görünür kılmıştır. Bu yetkinlik özellikle 1645-1669 yılları arasında devam eden Girit merkezli Osmanlı-Venedik mücadelesinde belirginleşmiştir. Paşa'nın mücadeleye fiilen katılımı, 1666 yılında kaptan-ı derya sıfatıyla bir filo eşliğinde İstanbul'dan Ege Denizi'ne açılmasıyla balamıştır (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, s. 420; Mustafa bin Musa, 2016, s. 40). 1669 yılında Girit'in tamamen fethedilmesiyle birlikte Kaplan Kaptan Mustafa Paşa, yalnızca Köprülü ailesi içerisindeki nüfuzunu pekitirmekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı siyasal elitleri arasında da öne çıkan simalardan biri hâline gelmiştir (Mustafa bin Musa, 2016, s. 64).

Girit seferinin lojistik altyapısında ise İzmir önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır. Sefer boyunca gemi, asker ve mühimmat sevkiyatının önemli bir bölümü bu liman üzerinden gerçekleştirilmiştir. Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın söz konusu sevkiyatları düzenlemek ve denetlemek amacıyla İzmir'de bulunduğu, çağdaş gözlemcilerin anlatılarında açık biçimde görülmektedir. Nitekim 1667 yılında İzmir'e gelen İngiliz konsolosu Paul Rycout, kentin i limanını tasvir ederken burada Kaptan Paşa'ya ait savaş kadirgalarının bulunduğunu kaydetmiştir (Anderson, 1989, s. 2). Bu kayıt, Paşa'nın İzmir'i Girit seferi süresince fiilî bir deniz ss olarak kullandığını göstermektedir. Evliya Çelebi'nin aktardıkları da bu tabloyu destekler niteliktedir: "1668 senesinde Ramazan ayının ilk günü Kıpudan Kaplan Paşa yine Çanak limanına İzmir'de kapuya üç bin yeniçeri, on bin kadar Anadolu askeri, binlerce kantar siyah barut, binlerce çit

silâh, yüzbinlerce kantar peksimet ve diğer cepbane ve mühimmatı bir gece çıkardı.” (Evliya Çelebi, 1985, s. 239). Bu anlatım, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir çıkışlı askerî ve lojistik organizasyonun doğrudan yürütücüsü olduğunu ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi'nin 1671 tarihli notlarında, Girit'in fethinden sonraki döneme ilişkin olarak Paşa'nın İzmir'deki varlığına dair başka bir hadise daha yer alır. Buna göre Paşa'nın kente gelişi sırasında, babasından kaçtığı anlaşılan bir genç, onun Sakız Adası'ndaki ağalarından birine sığınmıştır (Evliya Çelebi, 1985, s. 537-538). Bu olay, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın söz konusu tarihte İzmir'de bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Uzun ve hareketli bir devlet hizmetinin ardından Kaplan Kaptan Mustafa Paşa, 5 Aralık 1680 tarihinde İzmir'de vefat etmiştir, kabri günümüzde İzmir Kokluca Mezarlığı'nda yer almaktadır.

Seyahatname, Arşiv ve Vakıf Kayıtları Bağlamında Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki İmar Faaliyetleri

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın 1666 yılında başlayan kaptan-ı deryalık görevi süresince İzmir'deki varlığı ve faaliyet alanları, Evliya Çelebi'nin anlatımlarında Paşa'nın yalnızca askerî icraatlarıyla sınırlı olmayıp aynı zamanda bir bani olarak üstlendiği rol çerçevesinde de ele alınmaktadır. Evliya, Paşa'nın İzmir'deki faaliyetlerini aktarırken, kentte gerçekleştirdiği imar girişimlerine dair gözlemlerine de yer verir. Evliya Çelebi, Paşa'nın söz konusu imar uygulamalarını şu şekilde tasvir etmektedir: “Kaplan Kaptan Mustafa Paşa küçük liman karşısında Ahmed Ağa Camii önünde bu limanın yarısını doldurup yeni güzel bir çarşı yapmış ki 300 adım büyük bir caddenin iki tarafı sıralı olarak, kırlangıç kanadı gibi nakışlı kepenkler ile donanmış 150 adet kâgir dükkânlarla süslenmiş çarşıdır. Bitiminde iskele başında meyve gümrükhanesi olmak üzere bir saray ve bir şahnişinle süslenmiş ibretlik bir dinlenilecek yerdir. Bir dinlenme yeri de hünkâr bahçesidir. Ama o kadar süslü ve çiçekli değildir. Ancak bahçe üstadı ve külahlı bostancıları vardır, maaşlarını gümrükten alırlar” (Evliya Çelebi, 2011, s. 108, 109). Evliya Çelebi'nin ayrıntılı tasviri, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'de yürüttüğü imar girişimlerinin iç liman çevresini merkeze alan, ticarî, idarî, ve sosyal işlevli yapıların bir arada bulunmasını gözetten bir kentsel düzenleme anlayışına dayandığını gösterir. Nitekim seyyahın aktardığına göre Paşa, küçük limanın karşısında ve Ahmed Ağa Camii önünde denize doğru dolgu yaptırarak yeni bir ticari aks oluşturmuş, yaklaşık üç yüz adım uzunluğunda bir cadde boyunca sıralanan, tamamı kâgir malzemeden inşa edilmiş yüz elli dükkândan oluşan bir çarşı inşa ettirmiştir. Evliya Çelebi'nin anlatımında çarşının iskeleye bakan ucunda yer alan ve meyve gümrükhanesi işlevini üstlenen yapı topluluğu, söz konusu imar faaliyetinin liman ekonomisiyle doğrudan irtibatlı biçimde kurgulandığını gösterir. Evliya'nın saray görünümünde, şahnişinle süslenmiş, ibretlik bir dinlenme yeri diye tanımladığı gümrükhane anlatıma göre hem idarî bir denetim hem de temsil ve ikamet işlevlerini bir arada barındırıyor gibi görünür. Buna ek olarak bir “hünkâr bahçesi”nin de varlığı, yapıda ticarî ve idarî mekânların yanı sıra dinlenme ve gezinti amaçlı alanların da aynı planlama anlayışı içerisinde ele alındığını düşündürür. Bahçede görev yapan bostancıların maaşlarının doğrudan gümrük gelirlerinden karşılanması ise bu yatırımların gümrük gelirleriyle desteklenen bir vakıf yapısı içinde sürdürüldüğünü gösterir. Evliya Çelebi'nin anlatısında imar faaliyetlerinin merkezinde yer alan Meyve Gümrükhanesi'nin, yalnızca fiziksel bir yapı değil, aynı zamanda Paşa'nın mali tasarruf alanlarından biri olduğunu gösteren veriler, 18. yüzyıla ait arşiv belgelerinde de açık biçimde izlenebilmektedir. 15 Temmuz 1730 tarihli bir arşiv belgesinde, İzmir Gümrüğü'nde gümrük emini olarak görev yapan Yeğen Mehmed Ağa'nın arzuhali aktarılırken, “İzmir Gümrüğü mülhakatından iken maktul Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa tarafından kendisine malikâne edilmiş olan İzmir Meyve Gümrüğü” ifadesi yer almaktadır. Bu kayıt, İzmir Meyve Gümrüğü'nün gelirlerini toplama ve işletme hakkının bir dönem Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'ya ait olduğunu ve daha sonra bu tasarrufun Yeğen Mehmed Ağa lehine tesis edildiğini göstermektedir. Evliya Çelebi'nin aktardıkları, Paşa'nın İzmir'deki imar faaliyetlerinin yalnızca ticari ve mali yapılarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda eğitim kurumlarını da kapsadığını ortaya koyar. Nitekim Evliya Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'de Mahkeme yakınında kendi adıyla -Kaptan Paşa- anılan bir medreseye de sahip olduğunu bildirir (Evliya Çelebi, 2011, s. 106). Zaman içerisinde onarım gören bu yapı, kaynaklarda Mahkeme Medresesi ve Ali Paşa Medresesi adlarıyla da anılır (Taş, 2020, s. 183-187).

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki imar faaliyetlerine ışık tutan bir diğer önemli kaynak, Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilen 07790 numaralı İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri'dir. Söz konusu defter, İzmir şehrinde Cami-i Atik Mahallesi'nde yer alan, merhum Kaplan Mustafa Paşa'nın vakfına

ait taşınmaz gelirlerinden olup “Sıra Mahzenler” adıyla bilinen mahzenlerin kiralanması ya da tasarruf haklarının devri ile ilgilidir. Defterde yer alan kayıtlara göre “Sıra Mahzenler” adıyla bilinen bu yapı topluluğu, Cami-i Atik Mahallesi’nde “Yemiş Çarşısı” olarak bilinen bölgede, deniz kıyısında ve Meyve Gümrüğü ile doğrudan bağlantılı bir hatta konumlandırılmıştır. Mahzenlerin bir bölümü gümrük tarafından girildiğinde sağ tarafta, bir bölümü ise sol tarafta yer almakta olup, bu durum söz konusu yapı grubunun liman çevresinde planlı bir yerleşim düzeni içinde tasarlandığını göstermektedir. Aynı kayıtlarda, mahzenlerden birinin -Meyve Gümrüğü tarafından girildiğinde sol tarafta bulunan ilk mahzenin- vakfa ait caminin altında bulunduğu, kira gelirinin doğrudan cami görevlilerine tahsis edildiği ve ayrıca vakfa yıllık mukataa ödendiği belirtilmektedir. Bu veri, ticari amaçlı depo yapıları ile dinî mimarinin aynı yapı kompleksi içinde bütünleştirildiğine, başka bir ifadeyle fevkani bir cami-mahzen düzeninin tesis edildiğine işaret etmektedir (Defter, SK Yazma Bağışlar, No. 07790, vr.1b-15b). Bunun yanında, yirmi birinci mahzenin kullanım hakkına sahip Hacı Ebubekir hakkında düzenlenmiş 26 Eylül 1832 tarihli bir kayıтта, söz konusu mahzenin konumu tarif edilirken kullanılan “Meyve Gümrüğü’nden dönüştürülmüş olan Yeni Han (Han-ı Cedid) tarafındaki girişten girildiğinde” ifadesi, ilgili gümrük yapısının bu tarihten önce işlevsel ve mekânsal bir dönüşüm geçirerek bir han kompleksine dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır (Defter, SK Yazma Bağışlar, No. 07790, vr.19a-19b). Bu kayıt, Meyve Gümrüğü’nün Kaplan Kaptan Mustafa Paşa vakfına bağlı ticari yapılar sistemi içinde yalnızca bir gümrük binası olarak kalmadığını, zamanla mahzenleriyle birlikte yeniden düzenlenerek Han-ı Cedid adıyla anılan bütüncül bir ticaret yapısına dönüştürüldüğünü belgeleyen doğrudan bir kanıt niteliğindedir. Nitekim yıllık kira bedeli 360 kuruş olarak belirlenen ve iki bölüm halinde malikâne usulüyle tasarrufa bağlanan, iki kapılı bu Yeni Han’ın mahzenleri, su yolları ve dükkânlarıyla birlikte vakfa gelir sağlayan büyük ölçekli bir ticari kompleks hâline getirildiği anlaşılmaktadır (Defter, SK Yazma Bağışlar, No. 07790, vr.15b). Tüm bunlar, bu yapıların yalnızca hayır amacı güden mimari unsurlar değil, aynı zamanda liman ticaretiyle bütünleşmiş süreklilik arz eden mali kaynaklar olarak kurgulandığını göstermektedir.

Bu defterde işaret edilen fevkani camiye ilişkin tamamlayıcı bilgilere ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri aracılığıyla ulaşmak mümkündür. Söz konusu kayıtlarda yapı “İskele Camii” adıyla anılmakta olup, gerek bu adlandırma gerekse Evliya Çelebi’nin aktardıkları birlikte değerlendirildiğinde, caminin iç limandaki iskele ve gümrük yapılarıyla doğrudan bağlantılı bir konumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim güncel araştırmalarda bu yapının “Kaplan Paşa Camii” adıyla da anıldığı ve meyve gümrüğü yakınında yer aldığı belirtilmektedir (Aktepe, 1974, s. 121-122; Taş, 2020, s. 178).

Bu veriler birlikte ele alındığında, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa’nın İzmir’de gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinin mahzen, gümrük (han), cami ve medrese gibi yapılar etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu yapılar, liman ticaretiyle doğrudan bağlantılı olup gelir üretmekte ve vakıf düzeni sayesinde süreklilik kazanmaktadır. Dolayısıyla Paşa’nın girişimleri, tek tek inşa edilmiş yapılar olmaktan ziyade, liman ekonomisini destekleyen ve mali açıdan işleyen bir bütün olarak değerlendirilmelidir.

Yazılı Belgelerden Kartografik / Görsel Malzemeye:

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa’nın İzmir’deki İmar Faaliyetlerinin Mekânsal Okuması

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa’nın İzmir’deki mimari hamiliğini ortaya koyan veriler, yalnızca seyahatnameler, vakıf tasarruf kayıtları ve arşiv belgeleriyle sınırlı değildir. Bu yazılı kaynakların sunduğu bilgiler, kentin tarihsel görsel belleğini oluşturan planlar, gravürler, tablolar, erken dönem haritalar ve fotoğraflarla birlikte değerlendirildiğinde, Paşa’nın liman çevresinde gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinin mekânsal izleri daha somut biçimde takip edilebilmektedir. Özellikle iç liman kıyısındaki sıra mahzenler, gümrük, han, cami ve medrese yapılarının yerleşim düzeni, bu görsel materyaller aracılığıyla kent dokusu üzerinde okunabilir hâle gelmekte, yazılı kayıtların tarif ettiği mekânsal ilişkiler görsel verilerle örtüşerek bütüncül bir tarihsel topografya sunmaktadır. Bu bölümde, söz konusu görsel kaynaklar üzerinden Kaplan Kaptan Mustafa Paşa’nın İzmir’deki mimari hamiliğinin kent planı ve yapılaşma düzeni içindeki yeri ele alınacaktır.

07790 numaralı İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri’nden öğrenildiği üzere Kaplan Kaptan Mustafa Paşa’nın İzmir’deki mimari hamiliğinin mekânsal olarak yoğunlaştığı alanların başında “Yemiş Çarşısı” olarak anılan ticari bölge gelmektedir. Evliya Çelebi’nin tasvirleri, söz konusu Defter ve Osmanlı arşiv belgeleri birlikte değerlendirildiğinde, Paşa’nın imar faaliyetlerinin özellikle iç limanın gerisinde, Meyve Gümrüğü çevresinde şekillendiği açık biçimde görülmektedir. Günümüzde Kemeraltı Camii’nin karşısında, 854.

Sokak hattında yer alan bu bölge, özgün hâlinde küçük bir koy niteliği taşımakta olup, zamanla yapılan dolgu çalışmalarıyla liman gerisinde ticarete elverişli bir alan hâline getirilmiştir (Atay, 2003, s. 253; Aktepe, 2003, s. 129). Bölgenin “Yemiş” adıyla anılması, burada özellikle kuru incir ticaretine yönelik depo, mahzen ve dükkânların yoğunlaşmasıyla doğrudan ilişkilidir (Atay, 2003, s. 25; Ürük, 2020, s. 92). Nitekim Evkaf Mutasarrıfları Defteri’nde ayrıntılı biçimde kaydedilen ve Kaplan Kaptan Mustafa Paşa vakfına ait olduğu açıkça belirtilen “Sıra Mahzenler” bir sokağın iki tarafına düzenli biçimde dizilmiş çok sayıda depodan oluşmakta, bu düzen, çarşının planlı ve bütüncül bir ticari aks olarak tasarlandığını göstermektedir (Şek. 1). Müller-Wiener’in de vurguladığı üzere, iki paralel sıra hâlindeki ve çoğu iki katlı olarak inşa edilen bu yapılar, Osmanlı çarşısı tipolojisi içinde istisnai bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu yapı dizisinin bir ucunda yer alan ve üst kotta konumlanan Katipoğlu Camii ise, ticari mekânlarla dinî mimarinin aynı kentsel kurgu içinde bütünleştirildiğini ortaya koymaktadır (2025, s. 67). 17. yüzyıldan itibaren Aydın havzasından İzmir’e gelen incirin depolanması, işlenmesi ve ihracata hazırlanması büyük ölçüde bu bölgede yoğunlaşmış, bu durum, Yemiş Çarşısı’nı yalnızca yerel değil, uluslararası ticaret ağlarının da önemli bir düğüm noktası hâline getirmiştir (Bunel, 1854, s. 326; Bory, 1887, s. 207, 208; Franco&Millet, 1902, s. 114). 19. yüzyıl seyyahlarının ve gözlemcilerinin aktardığı canlı tasvirler ile fotoğraf ve gravürlerde görülen yoğun insan ve mal hareketi, söz konusu çarşının uzun süre İzmir’in en dinamik ticari alanlarından biri olmayı sürdürdüğünü göstermektedir (Şek. 2, 3). Bu veriler ışığında Yemiş Çarşısı, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa’nın İzmir’de liman ekonomisini merkeze alan imar anlayışının somutlaştığı, vakıf sistemiyle desteklenen ve kentin ticari belleğinde kalıcı izler bırakan başlıca mekânlardan biri olarak değerlendirilmelidir.

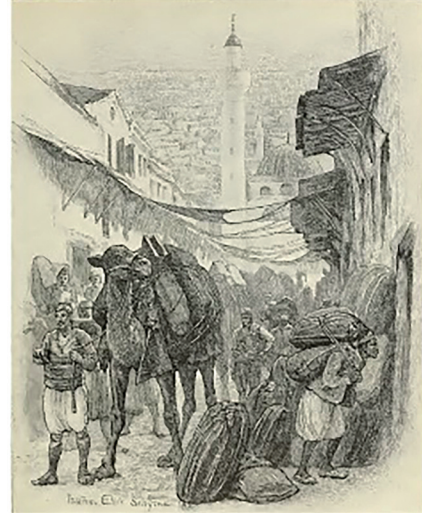
Bu bütüncül ticari yerleşim düzeni içinde Meyve Gümrüğü’nün konumu ve mimari temsili, Paşa’nın

Şekil 1. İzmir kentinin iç liman ve çarşı bölgesinin planı / Plan of the inner harbor and bazaar district of the City of İzmir (Müller-Wiener, 2025, s. 49)

Şekil 2. Yemiş Çarşısı Sokağı'nda iki yanda sıralanan mahzenler / Cellars lined on both sides of Yemiş Çarşısı Street (Rubellin, 1880)

Şekil 3. İzmir İncir Pazarı: Sokağın iki yanında sıralanan mahzenler ve geride Kemeraltı Camii / Warehouses lined on both sides of the street in the İzmir Fig Market, with the Kemeraltı Mosque in the background (Gülbudak, 2022, s. 139)

liman çevresine yönelik hamiliğinin görsel kaynaklar üzerinden izlenebilen bir diğer boyutunu oluşturur. Nitekim Meyve Gümrüğü'nün mekânsal tarihsel süreci dikkate alındığında, yapıya ilişkin somut verilerin 16. yüzyıla kadar geri gittiği (Erdoğan & Değerli, 2021, s. 6; Kütükoğlu, 2000, s. 42), bu dönemde iç limanda faal bir gümrük binasının mevcut olduğu ve söz konusu yapının 17. yüzyıldan itibaren gravürler ve panoramalar aracılığıyla görsel belgeler üzerinden takip edilebildiği anlaşılır. Bu görsel belgeler arasında en dikkat çekici örneklerden biri, 1687-1723 yılları arasına tarihlenen, anonim bir sanatçı tarafından yapılmış ve günümüzde Amsterdam Rijksmuseum'da muhafaza edilen İzmir panoraması ve Hollanda konsolosu Daniël Jan Baron de Hochepped'in İzmir kadısı tarafından kabulünü konu alan tablodur (Şek. 4). Söz konusu kompozisyonda, ön planda Osmanlı idarî mekânında gerçekleşen diplomatik kabul sahnesi yer alırken, arka planda İzmir Körfezi, iç liman ve liman çevresindeki yapılar ayrıntılı biçimde betimlenmiştir. Resimde, iç limana giren ilk büyük geminin sancak (sağ) tarafında konumlanan yapının, yeri ve mimari özellikleri itibarıyla kaynaklarda "Meyve Gümrüğü" olarak anılan yapı ile örtüştüğü görülür. Yapının iskele başında, limanın en uç noktasında yer alması ve deniz ticaretiyle doğrudan temas hâlinde betimlenmesi, Evliya Çelebi'nin tarifleriyle güçlü bir paralellik arz eder. Kırmızı kiremit örtülü kırma çatıya sahip çok katlı bu yapıda, alt katta yer alan geniş kemerli açıklık, yapının yüklenme-boşaltma veya depolama işlevleriyle bağlantılı kullanımına işaret ederken, üst katta denize hâkim biçimde dışa taşırılmış, kafesli pencere düzenine sahip, üstü örtülü bir şahnişin bölümü dikkat çekmektedir. Evliya Çelebi, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki imar faaliyetlerini anlatırken, Meyve Gümrüğü'nü yalnızca işlevsel bir ticaret yapısı olarak değil, aynı zamanda temsili ve kamusal yönleri olan bir mekân olarak tanımlar. Seyyahın ifadesiyle, "iskele başında Meyve Gümrükhanesi olmak üzere bir saray ve bir şahnişinle süslenmiş ibretlik bir dinlenilecek yer" olarak tasvir edilen bu yapı, gümrük işlevinin ötesinde idarî ve temsili amaçlı unsurları bir arada barındıran çok katmanlı bir mimari kurguya işaret eder. Aynı anlatıda zikredilen "hünkâr bahçesi" ise, gümrük yapısının yalnızca ticari değil, aynı zamanda seçkinlere mahsus bir dinlenme ve kabul alanı olarak da kurgulandığını düşündürür. Söz konusu görselde, ön planda betimlenen ve Hollanda konsolosunun huzura çıkışını konu alan sahnenin mekânsal özellikleri dikkate alındığında, bu törenin Evliya Çelebi'nin "şahnişinle süslenmiş" olarak tanımladığı Meyve Gümrüğü yapısının üst kotunda yer alan kabul mekânında gerçekleştirildiği anlaşılır.

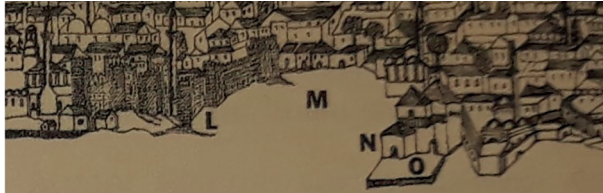

Şekil 4. İzmir panoraması ve Hollanda Konsolosu Daniël Jan Baron de Hochepped'in İzmir Kadısı tarafından kabulü / *Panorama of İzmir and the reception of the Dutch Consul Daniël Jan Baron de Hochepped by the Kadi of İzmir* (Rijksmuseum, t.y.)

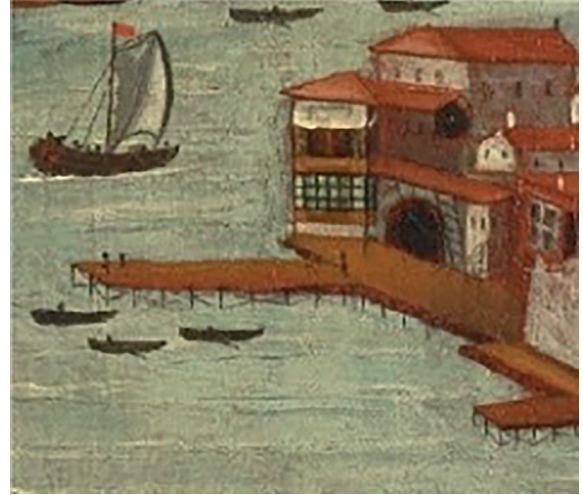
Nitekim arka planda, iskele başında konumlanan gümrük binasının betimlenişinde görülen kafesli pencere düzeni, ön plandaki kabul sahnesinin yer aldığı mekânda da algılanmakta, bu görsel süreklilik yapının şahnişin bölümünün aynı resimde işlevsel kullanımıyla birlikte ayrıntılı biçimde yansıtıldığını düşündürmektedir (Şek. 5). Bu durum, Evliya Çelebi'nin gümrük yapısını "saray" benzetmesiyle tarif etmesini anlamlı kılmakta ve Meyve Gümrüğü'nün, limana gelen yabancı temsilcilerin kabul edildiği, diplomatik ve törensel işlevler üstlenen bir mekân olarak da kurgulandığını göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu resim, Meyve Gümrüğü'nün yalnızca liman ticaretinin denetlediği bir yapı değil, aynı zamanda Osmanlı idaresinin İzmir'deki siyasal temsiline hizmet eden çok işlevli bir mimari odak olduğunu, yazılı kaynaklarla uyumlu biçimde görsel olarak da belgelemektedir.

Meyve Gümrüğü'nün bu temsili niteliği, 17. yüzyıla ait diğer görsel kaynaklarda da izlenebilmektedir. 1675 tarihli Dr. John Covel gravüründe iç limandaki gümrük yapısının açık biçimde "N" harfi ile işaretlenmesi (Şek. 6), 1678 tarihli Cornelis de Bruyn gravüründe ise aynı yapının "17" rakamıyla numaralandırılarak gösterilmesi (Şek. 7), gümrük binasının liman içindeki sabit ve tanınabilir bir referans noktası olduğunu ortaya koymaktadır. Her iki görselde de yapı, iç limanın en uç kesiminde, gemilerin yanaştığı ve ticari denetimin yoğunlaştığı noktada konumlandırılmıştır. Bu mekânsal süreklilik, Meyve Gümrüğü'nün 16. yüzyıldan itibaren varlığını koruduğunu, ancak Kaplan Kaptan Mustafa Paşa döneminde daha kapsamlı bir ticari ve idari kompleks hâline getirildiğini göstermektedir.

Önceki bölümde vurgulandığı üzere İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri'nde yer alan 26 Eylül 1832 tarihli

Şekil 6. İngiliz Seyyah Dr. Covel'in 1675 tarihli İzmir gravüründen detay, L: Liman kale, M: İç liman, N: Gümrük binası, O: İskele / *Detail from the 1675 engraving of İzmir by the English traveller Dr. Covel, L: Harbor fortress; M: Inner harbor; N: Customs house; O: Pier* (Beyru, 2011, s. 13)

Şekil 5. Meyve gümrüğü. İzmir Panoraması ve Hollanda Konsolosu Daniël Jan Baron de Hochepped'in İzmir Kadısı tarafından kabulünden detay / *Fruit customs house. Detail from the Panorama of İzmir and the reception of the Dutch Consul Daniël Jan Baron de Hochepped by the Kadi of İzmir* (Rijksmuseum, t.y.)

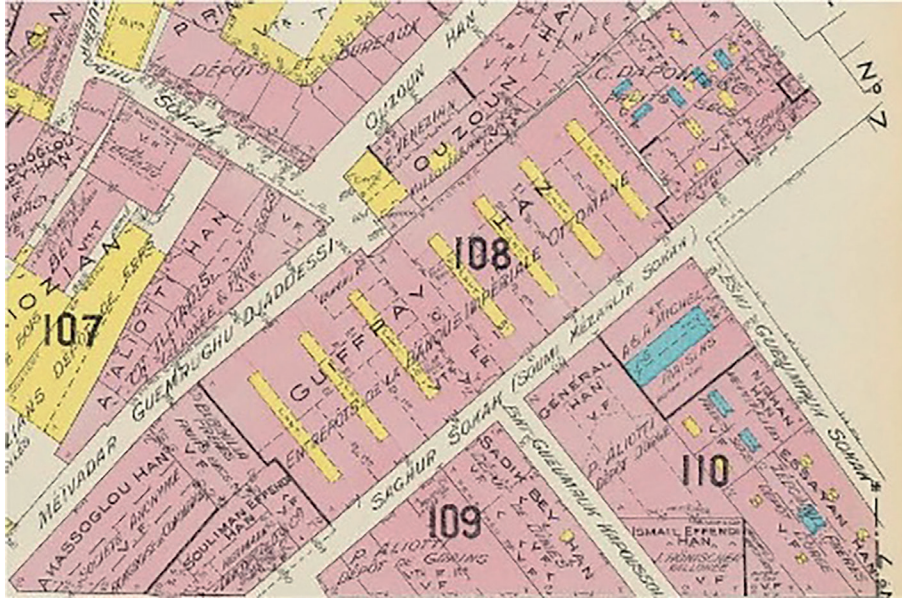
Şekil 7. Cornelis de Bruyn'un 1678 tarihli İzmir gravüründen Detay, 15: Liman kale, 16: İç liman, 17: Gümrük binası / *Detail from Cornelis de Bruyn's 1678 Engraving of İzmir, 15: Harbour fortress, 16: Inner harbour, 17: Customs house* (De Bruyn, 1678)

bir kayıt, Meyve Gümrüğü yerine yeni bir han (Han-ı Cedid) inşa edildiğini haber verir. Bu iki kapılı yeni hanın, içindeki tüm mahzenleri, su yolu (mecrası) ve dışındaki tüm dükkânlarıyla yıllık 360 kuruşa kiraya verildiği söylenir. Meyve Gümrüğü'nün han olarak kullanımının mekânsal sürekliliği, yapılan kazı ve temizlik çalışmaları sonucunda bu Eski Gümrük Binası'nı kapsayacak ve duvarlarının bir kısmı kullanılarak inşa edildiği anlaşılan Guiffroy Han'da izlenir. Meyve Gümrüğü'nün bulunduğu alanda yapılan bu kazı çalışmaları, bu eski gümrük binasına ait olduğu düşünülen Arnavut kaldırımına bir avluya işaret eder ki bu bağlamda, Evliya Çelebi'nin "hünkâr bahçesi" olarak nitelediği mekânın, Meyve Gümrüğü'nün avlu ya da ona bitişik açık alanlarından biri için kullanılan temsili bir adlandırma olması ihtimali göz ardı edilmemelidir. Eski gümrük binasının, günümüzde 860. Sokak hattı tarafından ikiye bölündüğü ve gümrük yapısına sokak üzerinde karşılıklı konumlanan iki açıklık aracılığıyla girildiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, 7464 ada üzerinde kalan bölümde gerçekleştirilen kazı ve temizlik çalışmaları sonucunda, yapının doğu duvarı üzerinde bir giriş açıklığı ile bu açıklığın hemen devamında, putrellerle oluşturulmuş bir vinç sistemine bağlı olarak çalışan bir havuz düzenlemesi ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu giriş açıklığı ile havuz sisteminin, yapının

han olarak kullanıldığı döneme ait işlevsel düzenlemelerle ilişkili olduğu değerlendirilmektedir (Çakmak, 2022, s. 2). Nitekim bu arkeolojik veriler, İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri'nde, Meyve Gümrüğü'nün Han-ı Cedid'e dönüştürülmesinin ardından yapının iki kapılı bir plan düzenine sahip olduğu ve su yolu (mecrası) ile birlikte kiraya verildiğine ilişkin 1832 tarihli kayıtlarla da örtüşmektedir. Böylece, kazı bulguları ile yazılı belgeler arasında güçlü bir mekânsal ve işlevsel süreklilik olduğu ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede 26 Eylül 1832 tarihli kaydın Meyve Gümrüğü'nün bu tarihte bir hana dönüştürüldüğünü açıkça göstermesine karşın, Guiffroy Han'ın inşa tarihinin kesin olarak bilinmemesi ve Guiffroy ailesinin İzmir'deki etkinliğinin daha geç bir döneme işaret etmesi (Kırkpınar, 2025, s. 213), Meyve Gümrüğü ile bugün Guiffroy Han olarak anılan yapı arasında doğrudan ve eş zamanlı bir özdeşlik kurulamayacağını, aksine, gümrük yapısının 1832 sonrasında en az bir ara han evresi geçirecek, daha sonraki bir dönemde Guiffroy Han biçimini aldığını düşündürür.

Charles E. Goad tarafından üretilen 1905 tarihli sigorta planlarında Guiffroy Han'ın açık biçimde yer alması, söz konusu yapının 20. yüzyıl başlarında İzmir'in ticari dokusu içinde tanımlı ve yerleşik bir unsur hâline geldiğini göstermektedir. Yapının Meyve Gümrüğü'nden Guiffroy Han'a dönüşümünün izleri, çevresindeki sokak ve yer adlarından da takip edilebilir. "Meyvedar Gümrüğü Caddesi", "Eski Gümrük Kapısı", "Eski Gümrük Sokak" gibi adlandırmalar, yapının gümrük işlevinin mekânsal bellekteki kalıcılığını ortaya koyar (Şek. 8).

Görsel belgeler, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın vakfına ait önemli mülk gruplarından biri olan Sıra

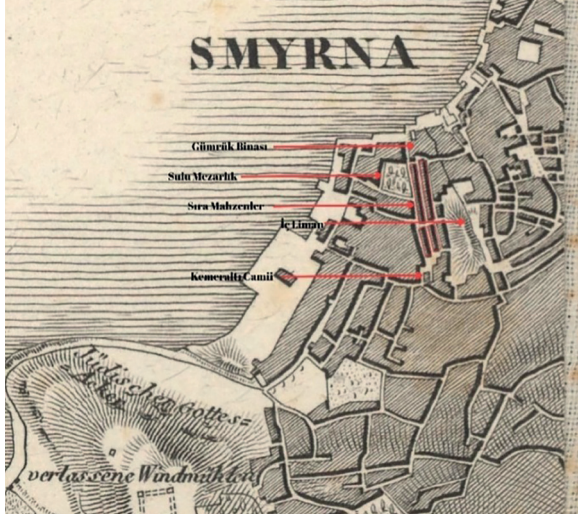

Şekil 8. Charles E. Goad'a ait 1905 tarihli İzmir sigorta planında 108 numara ile işaretli Guiffroy Han / Guiffroy Han, Marked as No. 108 on Charles E. Goad's 1905 insurance plan of İzmir (Goad, 1905)

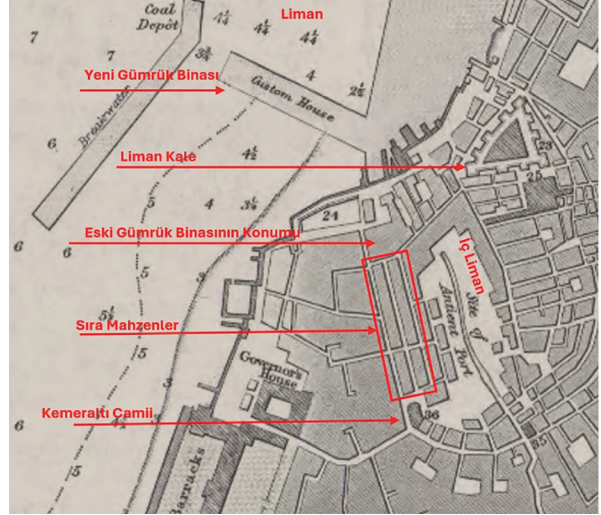
Mahzenler ile bunların bünyesinde yer alan cami yapısının kentsel mekân içindeki konumunu, plan düzenini, mimari özelliklerini ve işlevsel bağlamını değerlendirmeye imkân tanır. 19. yüzyıl haritaları ile 20. yüzyıl başına ait sigorta planları birlikte ele alındığında, Sıra Mahzenler'in Yemiş Çarşısı boyunca uzanan düzenli bir aks üzerinde iki sıra hâlinde konumlandığı, bu yapı grubunun Meyve Gümrüğü ile doğrudan mekânsal ilişki içinde tasarlandığı ve cami yapısının da söz konusu ticari bütünün ayrılmaz bir parçası olarak yer aldığı açıkça görülür (Şek. 9-15). Evliya Çelebi, Sıra Mahzenler'in sayısını 150 olarak belirtirken, Evkaf Mutasarrıfları Defteri bu sayıyı 55 olarak kaydeder. 1905 tarihli sigorta planında 115, 116, 117 ve 118 numaralarıyla işaretlenen mahzenlerin toplamı dikkate alındığında elde edilen veriler, Defter'de verilen sayı ile örtüşmekte ve vakıf kaydını görsel belge üzerinden doğrulamaktadır (Şek. 14). Sigorta planı verileri, mahzenlerin dar ve uzun dikdörtgen parseller üzerinde yan yana sıralanan birimlerden oluştuğunu gösterir. Cephelerin hem Yemiş Çarşısı Sokak'a hem de arka sokak dokusuna açılması, yapıların çift yönlü dolaşım ve yüklenme-boşaltma işlevine uygun biçimde tasarlandığını düşündürür. Aynı plan, 115-116 numaralı mahzen dizisi ile 117-118 numaralı grup arasında dar bir geçiş aksının bulunduğunu da ortaya koyar. Plan üzerindeki "dépôts de fruits secs" ve "coton" ibareleri, bu yapıların özellikle kuru meyve ve pamuk depolamasıyla ilişkili

kullanımına işaret etmektedir. Yemiş Çarşısı hattında yer alan “abritée en bois” kaydı ise sokak boyunca ahşap bir örtü ya da sundurma sisteminin bulunduğunu düşündürür. Bu veri, Yemiş Çarşısı'nı gösteren gravür ve fotoğrafta çarşı aksı boyunca izlenen eğimli ahşap sundurma düzeniyle de örtüşür (Şek. 2-3). Plan verilerinin ortaya koyduğu bu mekânsal düzen, görsel belgeler aracılığıyla mimari ayrıntılar bakımından da takip edilebilmektedir. Yapıların üst örtü sistemi, mimari karakteri ve konumu, Yemiş Çarşısı'nı gösteren gravür ve fotoğraf ile Hollanda konsolosunun kabulünü betimleyen resimde daha açık biçimde izlenmektedir (Şek. 2, 3, 15). Evkaf Mutasarrıfları Defteri'nde Sıra Mahzenler'in “leb-i derya” ifadesiyle tanımlanan konumu, Hollanda resminde denize nazır biçimde betimlenmeleriyle doğrulanırken, mahzenlerin uzun depo dizileri boyunca devam eden kırmızı kiremit kaplı, iki yana eğimli kırma çatı sistemiyle örtüldüğü, bacalı ve üst sıra pencerele oldukları ve Kemeraltı Camii ile birlikte doğrusal bir mekânsal düzen oluşturdukları görülür (Şek. 15). Fotoğraf ise mahzenlerin çoğunlukla tek katlı ve yatay doğrultuda gelişen depo yapıları olduğunu göstermektedir (Şek. 3). Cephelerde düzenli aralıklarla yerleştirilmiş küçük dikdörtgen pencereler Hollanda resmiyle örtüşürken, ahşap kepenkler dikkat çekmekte, sınırlı açıklık düzeni depolama işleviyle uyumlu bir mimari karakter ortaya koymaktadır. Aynı görsel, yapıların büyük ölçüde moloz taş örgülü kâgir duvarlara sahip olduğunu da göstermektedir. Bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, Sıra Mahzenler'in taş ve ahşabın birlikte kullanıldığı karma bir inşa tekniğiyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

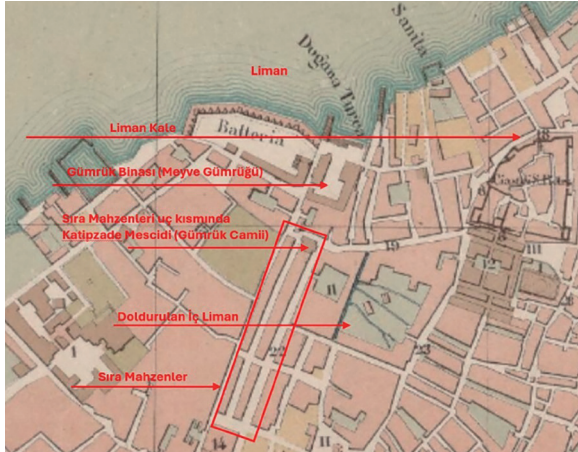
Evkaf Mutasarrıfları Defteri'nde, Sıra Mahzenler'in Meyve Gümrüğü tarafından girişte sol tarafa yer

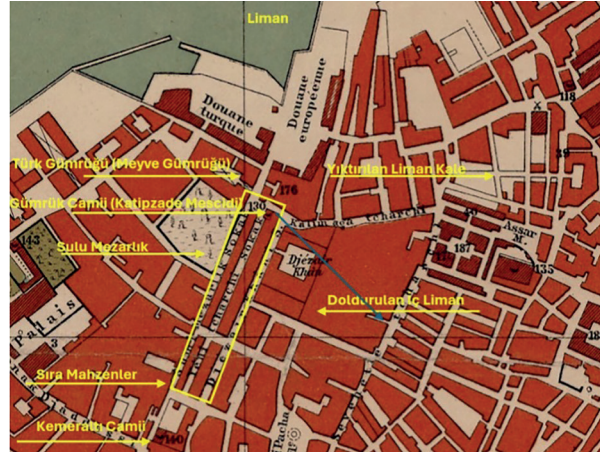
Şekil 9. Franz von Weiss'in 1824 tarihli İzmir haritasında iç liman bölgesi / The inner harbor area on Franz von Weiss's 1824 map of İzmir (Weiss, 1824)

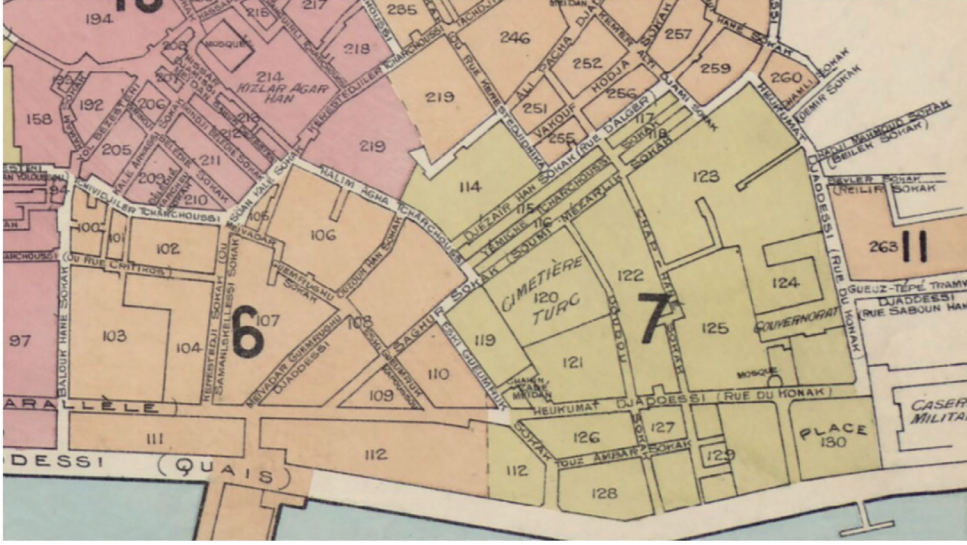
Şekil 10. Thomas Graves'in 1836 tarihli İzmir haritasında iç liman bölgesi / The inner harbor area on Thomas Graves's 1836 map of İzmir (Graves, 1836)

Şekil 11. Luigi Storari'nin 1865 tarihli İzmir Haritasında iç liman bölgesi / The inner harbor area on Luigi Storari's 1865 map of İzmir (Storari, 1865)

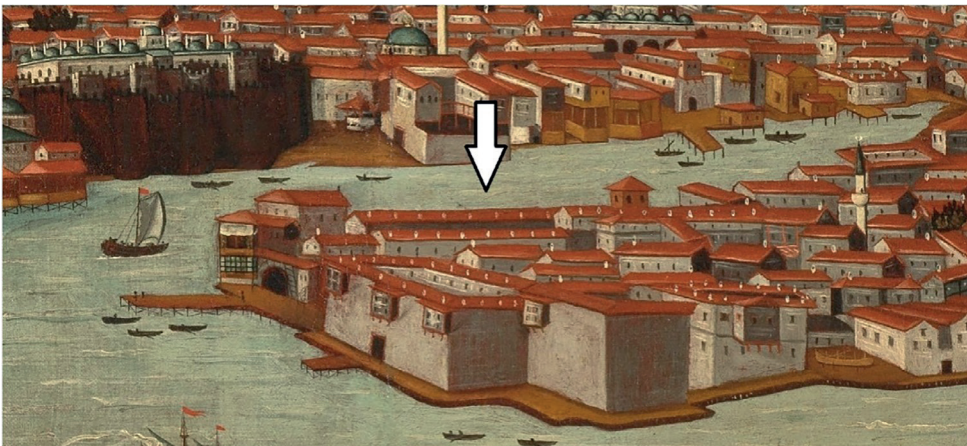
Şekil 12. Lamec Saad'in 1876 tarihli İzmir haritasında iç liman bölgesi / The inner harbor area on Lamec Saad's 1876 Map of İzmir (Storari, 1865)

Şekil 13. Charles E. Goad'ın 1905 tarihli İzmir sigorta planından kesit: 259 Numara Kemeraltı Camii, 120 numara Sulu Mezarlık, Yemiş Çarşısı Sokağı'nın iki yanında 115, 116, 117 ve 118 numaralar ile işaretlenen sıra mahzenler ile 6 ve 7 numaralı bölgelerde Eski Gümrük Kapısı Sokağı, Eski Gümrük Sokağı, Meyvedar Gümrüğü Sokağı ve Meyvedar Gümrüğü Caddesi / *Detail from Charles E. Goad's 1905 insurance plan of İzmir: No. 259: Kemeraltı Mosque; No. 120: Sulu Cemetery; the Row Warehouses (Sıra Mahzenler) Marked as Nos. 115, 116, 117 and 118 on Both Sides of Yemiş Çarşısı Street; and in Areas 6 and 7, Eski Gümrük Kapısı Street, Eski Gümrük Street, Meyvedar Gümrüğü Street and Meyvedar Gümrüğü Avenue (Goad, 1905)*

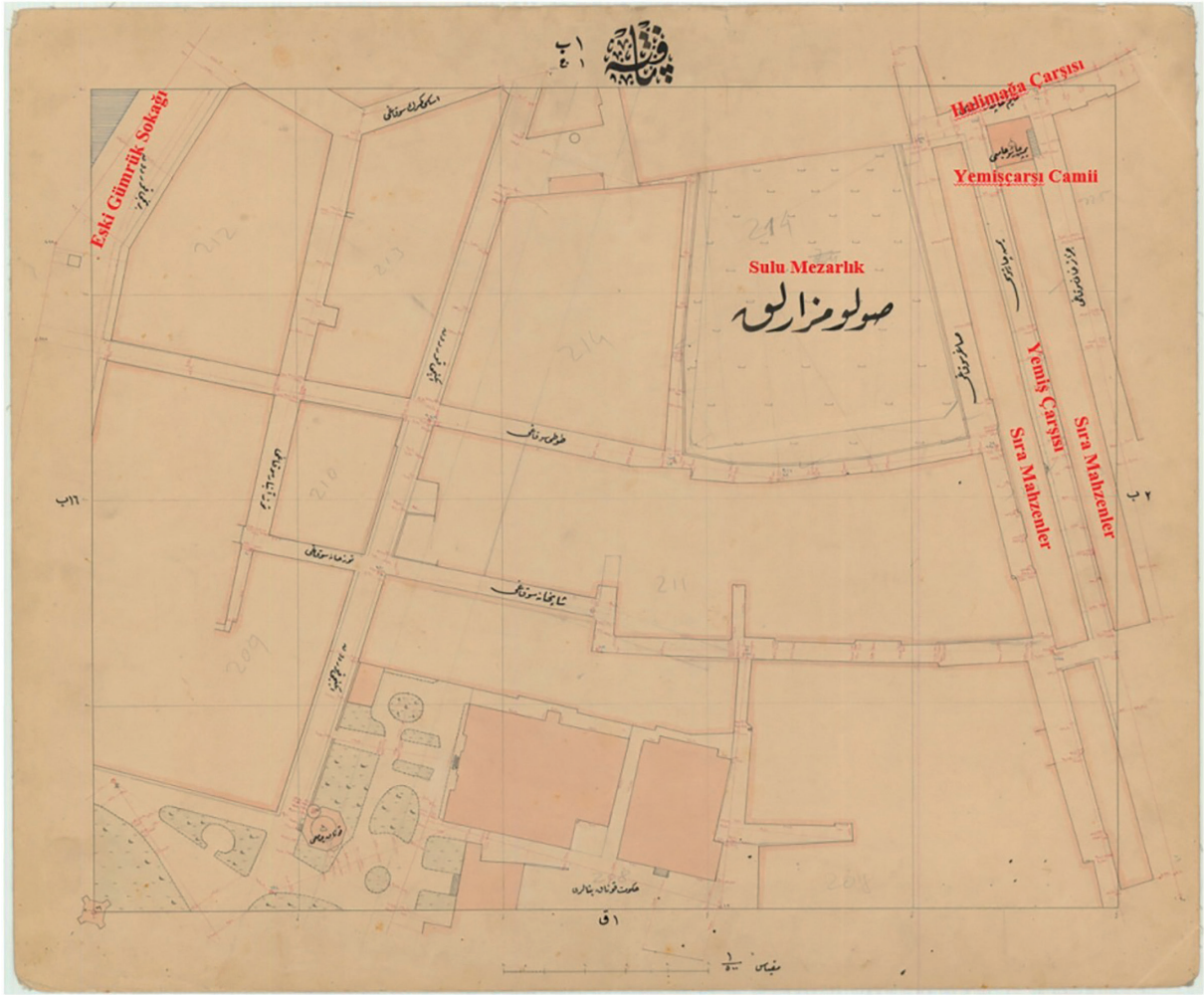
Şekil 14. Charles E. Goad'ın 1905 Tarihli İzmir sigorta planından kesit: 115, 116, 117 ve 118 numaralı Kaplan Paşa'ya ait Sıra Mahzenler, 115 numara ile işaretlenen sol baştaki mahzenin üzerinde yer alan cami ve mahzenler arasında uzanan Yemiş Çarşısı Sokağı / *Detail from Charles E. Goad's 1905 insurance plan of İzmir: The Row Warehouses (Sıra Mahzenler) belonging to Kaplan Pasha, Marked as Nos. 115, 116, 117 and 118; the mosque located above the Leftmost Warehouse Marked No. 115; and Yemiş Çarşısı Street running between the rows of warehouses (Goad, 1905)*

Şekil 15. Meyve Gümrüğü'nün ardında, denize nazır biçimde iki sıra hâlinde uzanan Sıra Mahzenler. İzmir panoraması ve Hollanda Konsolosu Daniël Jan Baron de Hochepeid'in İzmir Kadısı Tarafından Kabulü'nden detay / *The Row Warehouses (Sıra Mahzenler) extending in two parallel rows facing the sea behind the Fruit Customs House (Meyve Gümrüğü). detail from the panorama of İzmir and the Reception of the Dutch Consul Daniël Jan Baron de Hochepeid by the Kadi of İzmir (Rijksmuseum, t.y.)*

alan ilk mahzeninin üst katının cami olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bu kayıt, yapıya ilişkin diğer tarihsel ve kartografik verilerle ve resimlerle de doğrulanır. Nitekim 1876 tarihli Lamec Saad haritasında yapının “Gümrük Camii” olarak gösterilmesi (Şek. 12), 1905 tarihli sigorta planında aynı yapının “Djami, Mosque” şeklinde işaretlenmesi (Şek. 14) ve 1929 tarihli İzmir haritasında “Yemişçarşı Camii” adıyla yer alması (Şek. 16), caminin zaman içinde değişen isimlerini ve bu isimlerin yapının çevresel bağlamıyla kurduğu ilişkiyi ortaya koymaktadır. Makalenin önceki bölümünde belirtildiği üzere, 1724 ve 1796 tarihli arşiv belgeleri caminin bu dönemde “İskele Cami” olarak anıldığını göstermektedir. Hollanda konsolosu Daniël Jan Baron de Hochepped’in İzmir kadısı tarafından kabulünü betimleyen resimde (Şek. 15), Meyve Gümrüğü’nün şahnişinli cephesinin baktığı kıyı boyunca iki iskelenin yer aldığı ve caminin Sıra Mahzenler’in denize nazır bir parçası olarak konumlandığı dikkate alındığında, yapının “İskele Cami” olarak isimlendirilmesi mekânsal örgüyle uyumlu bir anlam taşımaktadır. Güncel araştırmalarda ise yapı “Kaplan Paşa Camii” adıyla anılmaktadır (Aktepe, 1974, s. 121-122; Taş, 2020, s. 178).

Yazılı ve görsel belgelerin birlikte değerlendirilmesi, caminin tarihsel süreçte farklı isimlerle anıldı-

Şekil 16. 1929 tarihli İzmir haritasından kesit: Sıra Mahzenler’in uç kısmında yer alan Yemişçarşı Camii / Detail from the 1929 map of İzmir: The Yemişçarşı Mosque located at the end of the Row Storehouses (Sıra Mahzenler) (Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi, t.y.)

ğını, buna karşılık konum ve işlev sürekliliğini koruduğunu göstermektedir. Sıra Mahzenler ve bunların bünyesindeki cami yapısına ilişkin en güncel izler günümüz Kemeraltı Çarşısı’nın 854. Sokağı üzerinde takip edilebilmektedir. Hâlen “Yemiş Çarşısı” olarak bilinen bu sokakta, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa’nın Sıra Mahzenleri zaman içinde uğradıkları işlevsel dönüşümlere rağmen varlıklarını sürdürmektedir. Mahzenlerin bir bölümü özgün depolama işlevini yitirerek dükkân, büro, konut veya kamu yapısı gibi farklı kullanımlara evrilmiş, bazıları ise üzerlerine eklenen katlar nedeniyle özgün mekânsal karakterini kaybetmiştir (Şek. 17-18).

Şekil 17a, b, c. Sıra mahzenlerden bazılarının günümüzdeki durumu / The current state of some of the cellars (M. Yancı, 2026)

Şekil 18 a, b, c. Sıra mahzenlerden bazılarının günümüzdeki durumu / The current state of some of the cellars (M. Yancı, 2026)

Meyve Gümrüğü (daha sonra Guiffroy Hanı, bugün İzmir İktisat Kongresi Merkezi) tarafından girişte solda yer alan ilk mahzen üzerinde konumlanan cami ise aynı yerde günümüzde “Kâtipzâde Mescidi” adıyla ayakta bulunmaktadır. Caminin günümüzde “Katipzade Mescidi” olarak anılmasının muhtemel nedeni, Kâtipzâde ailesinin 18. yüzyıldan itibaren İzmir’de giderek güçlenen sosyal, ekonomik ve idarî konumu ile doğrudan ilişkilidir. Gümrük emniyeti, bina emniyeti ve ihtisap nazırlığı gibi görevleri üstlenen bu aile, İzmir limanındaki ticari gelirlerin önemli bir bölümünü kontrol etmiştir (Öztürk, 2023, s. 223-224). Evkaf Mutasarrıfları Defteri’nde de Sıra Mahzenler üzerindeki tasarrufların büyük bir kısmının Kâtipzâde ailesi mensuplarında toplandığı görülmektedir (vr. 3a, 5b, 7a, 8b, 9b, 15a). Dolayısıyla caminin bugün Kâtipzâde adıyla anılması, ailenin cami ve Sıra Mahzenler üzerinde 18.yüzyılda veya daha sonra mülkiyet ve tasarruf hâkimiyeti kurmuş olma ihtimali ile ilişkili olmalıdır. Caminin tamamen aile tarafından yeniden yaptırma ya da ciddi şekilde tamir ettirme olasılığı da bu adlandırmanın sebepleri arasında düşünülebilir.

1905 tarihli sigorta planı, yapının kareye yakın dikdörtgen bir kütleyle sahip olduğunu ve muhtemelen düz tavanla örtüldüğünü ortaya koyar (Şek. 14). Yemiş Çarşısı Sokağı’na bakan cephesi gerisinde, ibadet mekânına ulaşımı sağlayan merdivenli ve sahanlıklı bir giriş düzeninin bulunması, üst katta konumlanan mescitlerde görülen bağımsız erişim kurgusuyla uyumludur. Hollanda konsolosunun İzmir kadısı tarafından kabulünü betimleyen resimde ise yapı, sıra mahzenlerle birlikte kırma çatıyla örtülü biçimde tasvir edilir (Şek. 15). Evliya Çelebi ve Evkaf Mutasarrıfları Defteri her ne kadar yapıyı “cami” olarak anıyorsa da, minareye sahip olmaması ve ölçek itibarıyla daha mütevazı bir mimariye sahip oluşu, işlevinin esasen mescit olduğunu düşündürür, nitekim ilgili resimde de minare bulunmaz. Yapı günümüzde dikdörtgen planlı bir harim ile kuzeyinde yer alan kapalı son cemaat yerinden oluşmaktadır. Mescide hâlen doğu cephesindeki merdivenlerle erişilir (Şek. 19). Son cemaat yeri düz tavanlı ahşap bir örtüye sahipken, harim mekânı kenarlarda düz ahşap tavanla başlayan ve merkezde oval bir kubbeye dönüşen bir üst örtü düzeni taşır (Şek. 20). Yapı dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtüldür. Yakın dönemde gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında sıvaların kaldırılmasıyla, yapının duvar örgüsünde kullanılan moloz taş ağırlıklı kagir sistemin Sıra

Mahzenler’de görülen inşa tekniğiyle benzer özellikler taşıdığı anlaşılır. Bu durum, mescit ile mahzenler arasındaki yapısal ve mimari bütünlüğü destekleyen önemli bir veri sunmaktadır. Mescidin banisi olarak müderris Ahmet Reşit Efendi kabul edilir (Yurdağül, 2023, s.123-125). Katibzâde Ağa unvanıyla da anılan Ahmet Reşit Efendi’nin 1762’de vefatı üzerine İzmir kadısı tarafından yapılan tahkikatta “mescit” kaydının geçmesi (Öztürk, 2023, s. 226), yapının bu tarihten önce inşa edilmiş olduğunu doğrular. İç mekândaki bezemelerin 18. yüzyıl özellikleri göstermesi de bu kronolojik tespiti destekler.

Şekil 19 a, b, c. İzmir Kâtibzâde Mescidi / *Katibzâde Masjid, İzmir* (M. Yancı, 2026)

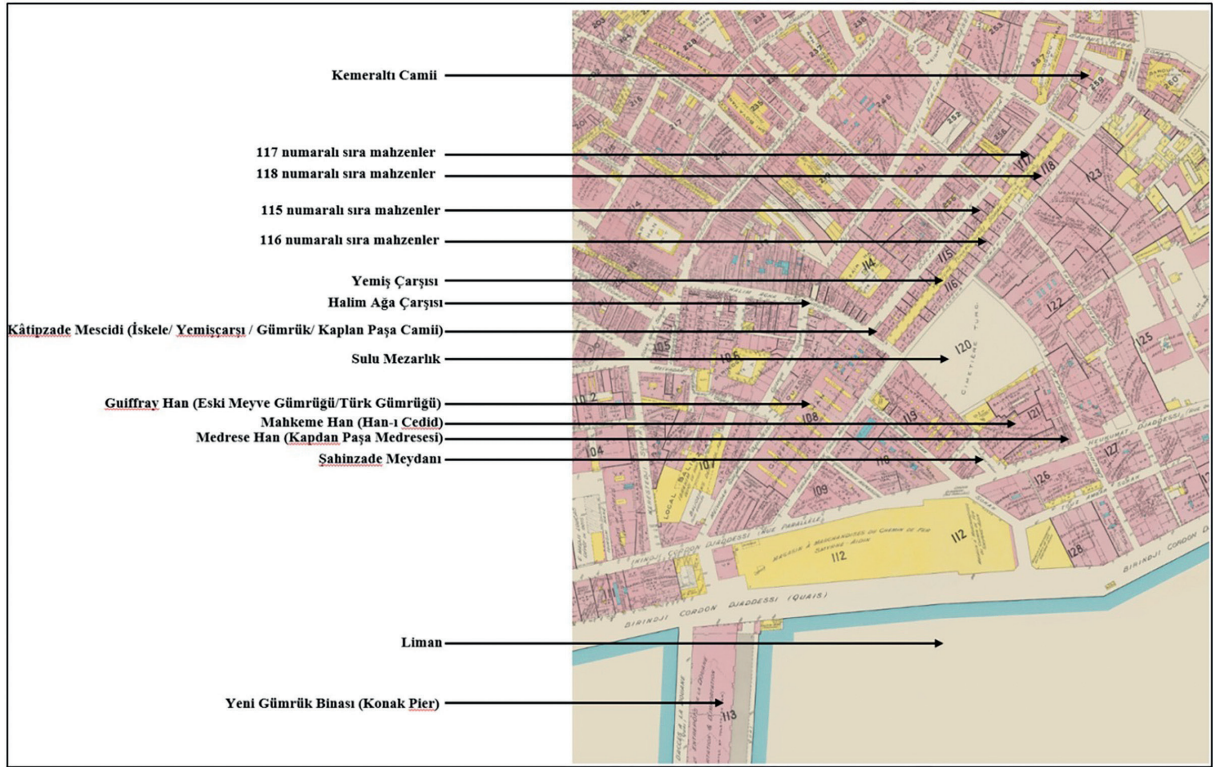
Şekil 20. İzmir Katibzâde Mescidi, harim mekânının üst örtüsü / *The superstructure (roofing system) of the prayer hall (harim) of the Katibzâde Masjid, İzmir* (M. Yancı, 2026)

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın görsel belgeler üzerinden izi sürülebilir bir diğer yapısı, Evliya Çelebi'nin mahkeme yakınında ve Paşa'nın adıyla anıldığını belirttiği medresedir. Seyyahın verdiği bu bilgi, medresenin Cami-i Atik Mahallesi'nde konumlandığı ve yakınındaki kadı mahkemesi dolayısıyla "Mahkeme Medresesi" adıyla anıldığı yönündeki değerlendirmelerle örtüşmektedir (Taş, 2020, s. 177-178). 1905 tarihli Charles E. Goad sigorta planı, medreseyi doğrudan "Kaplan Paşa Medresesi" adıyla işaret etmemekle birlikte, mekânsal ilişkiler üzerinden bazı varsayımsal çıkarımlar yapılmasına imkân tanır (Şek. 21). Planda Kaplan Paşa'ya ait Sıra Mahzenler'in yakınında, 121 numaralı parselde "Medrese Han" olarak adlandırılan bir yapının varlığı dikkat çekmektedir. Aynı paftada S. A. Stassinopulo tarafından palamut ve kuru meyve deposu olarak kullanılan yapının "Mahkeme Hanı" şeklinde anıldığı göz önünde bulundurulduğunda (Atay, 2003, s. 277-278), "Medrese Han" olarak kaydedilen yapının geçmişte "Mahkeme Medresesi" olarak bilinen Kaplan Paşa Medresesi ile ilişkili olabileceği ve yapının zaman içinde işlevsel bir dönüşüm geçirerek han tipolojisine evrildiği düşünülebilir.

Öte yandan söz konusu alanın kuzeyinde yer alan ve planda 120 numara ile "Türk Mezarlığı" olarak gösterilen ve "Sulu Mezarlık" adıyla bilinen yerde, 20. yüzyılda inşa edilip 2016 yılında yıkılan Kaplan Mustafa Paşa Vakıf Çarşısı'nın konumu da dikkate alındığında (Ürük, 2020, s.156) 1, medresenin Kaplan Mustafa Paşa vakfı yapılarının yoğunlaştığı bu çekirdek alan içinde yer aldığı yönündeki görüş güç kazanmaktadır. Böylece yazılı kaynaklarda adı geçen medrese ile sigorta planındaki "Medrese Han" kaydı arasında mekânsal bir süreklilik kurulmakta, yapının zaman içinde eğitim işlevinden ticari kullanıma evrildiği ihtimali, görsel ve kartografik belgeler ışığında da izlenebilmektedir.

Bu çerçevede yazılı kaynaklar, vakıf kayıtları, arşiv belgeleri, görsel ve kartografik malzemenin birlikte değerlendirilmesi, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki mimari hamiliğinin iç liman çevresinde bilinçli biçimde kurgulanmış, ticaret, din, eğitim ve idare işlevlerini bütünleştiren bir yapı programına dayandığını göstermektedir. Meyve Gümrüğü, Sıra Mahzenler, bunlarla bütünleşik mescit/cami ve medrese yapısı, hem mekânsal konumlanışları hem de işlevsel ilişkileri bakımından liman ekonomisini merkeze alan bir vakıf sistemi içinde örgütlenmiştir (Şek. 21-22). 17. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına uzanan harita, gravür ve sigorta planları, bu yapı grubunun kent dokusu içindeki sürekliliğini ve geçirdiği dönüşümleri somut biçimde izlemeye imkân tanımakta, arşiv belgelerinde tarif edilen mülkiyet ve gelir düzeninin mekânsal karşılığını doğrulamaktadır. Bu çerçevede Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki imar faaliyetleri, yalnızca tekil yapılar inşa etmekle sınırlı kalmayan, liman hinterlandı ile doğrudan bağlantılı, ekonomik ve temsili boyutları olan bütüncül bir kentsel müdahale olarak değerlendirilmelidir.

¹ Bu alana önce Olston Tütün Mağazası yapılmıştır. 1980'lerde yıkılan mağazanın yerine Kaptan Paşa İş Hanı inşa edilmiştir. 2016'da han yıkılınca yapılan kazılarda Roma dönemine ait kalıntılar bulunmuş ve inşaat durdurulmuştur.

Şekil 21. Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın 1666-1672 yılları arasında İzmir İç Liman'ı ve çevresinde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri kapsamında inşa ettirdiği yapılar (Meyve Gümrüğü, Sıra Mahzenler ile bünyesindeki mescit ve medrese) ile bu yapılarla ilişkili ticarî, dinî ve kamusal yapı mekânlarının Charles E. Goad'ın 1905 tarihli İzmir sigorta haritası üzerindeki konumları (Yazar tarafından, Goad, 1905 esas alınarak hazırlanmıştır) / Locations on the 1905 Charles E. Goad insurance Map of İzmir of the structures commissioned by Kaplan Kaptan Mustafa Pasha between 1666 and 1672 in and around the Inner Harbor of İzmir (the Fruit Customs House, the Row Warehouses together with the mosque and madrasa within the complex), along with other commercial, religious, and public buildings and spaces associated with these structures (Prepared by the author based on Goad, 1905).

Şekil 22. Günümüz hava fotoğrafında, Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın Sıra Mahzenler'inin yer aldığı bölge ile Kemeraltı Camii, Sulu Mezarlık olarak bilinen alan ve İzmir İktisat Kongresi Binası'nın (Eski Meyve Gümrüğü ve Guiffroy Hanı) çevresi / Contemporary aerial view of the area containing Kaplan Kaptan Mustafa Pasha's Row Warehouses together with the surroundings of Kemeraltı Mosque, the site known as the Sulu Cemetery, and the İzmir Economic Congress Building (Former Fruit Customs House and Guiffroy Han)

Sonuç

Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki faaliyetleri, Köprülüler döneminin askerî ve idarî yeniden yapılanma süreci içinde değerlendirilmesi gereken çok katmanlı bir müdahale alanına işaret etmektedir. Paşa'nın kaptan-ı deryalık göreviyle bağlantılı olarak İzmir'i donanma için bir ikmal ve sevkîyat merkezi olarak kullanması, liman çevresinde şekillenen mimari yatırımlarla birlikte düşünüldüğünde, askerî lojistik ile kentsel üretim arasındaki ilişkinin somut bir örneğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Meyve Gümrüğü, Sıra Mahzenler, bunlarla bütünleşik han, mescit/cami ve medrese yapısı, yalnızca tekil inşa faaliyetleri değil, liman ekonomisini besleyen ve vakıf sistemi aracılığıyla sürekliliği sağlanan bir mülk düzeninin parçaları olarak okunmalıdır. Evliya Çelebi'nin anlatıları, İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri ve arşiv belgeleri birlikte değerlendirildiğinde, Paşa'nın İzmir'deki imar girişimlerinin ticari gelir üretimi ile idarî ve temsili işlevleri aynı mekânsal kurgu içinde birleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu yapı grubunun iç liman çevresinde aksiyel bir düzen içinde konumlanması, mahzen-gümrük-cami ilişkisi ve sonrasında gümrüğün han tipolojisine evrilen dönüşüm süreci, söz konusu müdahalenin yalnızca 17. yüzyıla sınırlı kalmadığını, 19. ve 20. yüzyıl başlarına kadar uzanan bir mekânsal süreklilik ürettiğini göstermektedir. Gravürler, tablolar, haritalar ve sigorta planları aracılığıyla izlenebilen bu süreklilik, yazılı kaynaklarda tarif edilen mülkiyet ve tasarruf ilişkilerinin kent dokusundaki karşılığını görünür kılmaktadır. Dolayısıyla Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki hamiliği, liman hinterlandı ile doğrudan bağlantılı, gelir üretme kapasitesi yüksek ve aynı zamanda Osmanlı idarî otoritesinin ve bani kimliğinin liman çevresindeki görünürlüğünü yansıtan bütüncül bir kentsel program olarak değerlendirilmelidir. Bu bulgular, Osmanlı liman kentlerinde vakıf temelli mimari yatırımlar ile ticaret ekonomisi arasındaki ilişkinin, bireysel bani kimlikleri üzerinden yeniden ele alınmasına katkı sunmaktadır. Ayrıca Kaplan Kaptan Mustafa Paşa'nın İzmir'deki yapı faaliyetleri, Osmanlı mimarlığında kaptan paşaların denizcilik kimlikleriyle ilişkili imar geleneği içinde değerlendirilmelidir. 16. yüzyılda Barbaros Hayreddin Paşa (ö. 1546), Sinan Paşa (ö. 1553), Piyale Paşa (ö. 1578) ve Kılıç Ali Paşa (ö. 1587) gibi kaptan-ı deryaların İstanbul'da özellikle kıyı, iskele ve tersane çevrelerinde çarşı ve ticaret yapılarıyla ilişkili külliye kurmaları dikkat çekmektedir. Beşiktaş, Kasımpaşa ve Tophane örneklerinde bu yapılar yalnızca dinî işlev taşıyan anıtlar değil, aynı zamanda donanma hareketliliği, liman ticareti ve kaptan-ı derya makamının siyasal görünürlüğü ile ilişkili mekânsal odaklar olarak kurgulanmıştır. Nitekim Kılıç Ali Paşa ve Piyale Paşa camilerinde Cuma suresine yapılan vurguların, ticaretin ibadet vaktiyle ilişkisini hatırlatan bir içerik taşıması, kaptan-ı derya yapılarının ticarî hayatla doğrudan ilişkilendirilen bir temsil dili geliştirdiğini göstermektedir (Necipoğlu, 2013, s. 557-588). Kaplan Mustafa Paşa'nın İzmir iç limanı çevresindeki gümrük, mahzen, han ve mescit/cami yapıları da benzer biçimde liman ekonomisiyle doğrudan ilişkili bir yer seçimi ve işlevsel bütünlük göstermektedir. Bu durum, kaptan-ı derya hamiliğinin Osmanlı mimarlık pratiğinde belirli mekânsal tercihler ve temsil anlayışları üreten süreklilik taşıyan bir gelenek oluşturduğunu düşündürmektedir.

Extended Abstract

THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF A WAQF-BASED BUILDING PROGRAM IN THE INNER HARBOR OF İZMİR: KAPLAN MUSTAFA PASHA'S CONSTRUCTION ACTIVITIES AND THEIR SPATIAL TRACES (1666-1672)

In the early modern Mediterranean, Ottoman port cities were not merely commercial centers, they were also spaces where administrative representation, military logistics, and waqf-based urban production intersected (Eldem et al., 2003, pp. 29-58, 88-123, 135-138, 152-219; Faroqhi, 2004, pp. 137-160; Goffman, 1995, pp.44-68; Tabak, 2010, pp. 29-33). From the mid-seventeenth century onward, İzmir stood out for its rapidly expanding foreign trade volume, its multi-layered social structure, and the marked physical transformation concentrated especially around Liman Kale and the inner harbor. This transformation took place within the broader context of the Köprülü era, which began in 1656 with the grand vizierate of Köprülü Mehmed Pasha and was characterized by institutional reorganization and increasing state intervention in fiscal and military affairs.

This article examines the construction activities associated with Kaplan Kaptan (Kapudan Pasha / Grand Admiral) Mustafa Pasha during his first term as kapudan pasha (1666-1672) in İzmir. It argues that his architectural patronage developed in parallel with İzmir's strategic logistical role as a supply and transfer base for the Ottoman navy during the Ottoman-Venetian War (1645-1669), particularly the Cretan campaign (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2012, p. 420; Mustafa bin Musa, 2016, p. 40). The central research problem concerns how the cluster of commercial, administrative, and religious structures organized around the inner harbor can be reconstructed not as separate and independent building acts, but as a coherent waqf-oriented urban program. Accordingly, the study aims to identify the components of this program (the customs house [later converted into a han], warehouses, mosque/masjid, and madrasa), to trace their spatial relationships, and to demonstrate their long-term continuity and transformation within İzmir's urban fabric.

Literature Review

The literature on early modern İzmir has emphasized the city's integration into Mediterranean and global trade networks and the social and spatial restructuring that followed (Eldem et al., 2003, pp. 88-151; Goffman, 1995, pp. 44-54). Although Kaplan Mustafa Pasha's biography and political career -particularly his rise within the Köprülü Networks- have received more detailed attention in recent years, his role as a patron-builder in İzmir has not been examined as a separate research topic. One significant reason for this is that his waqf deed has not yet been identified.

While retaining the biographical framework, this study contributes to the literature by shifting the focus toward a spatially grounded analysis of patronage. It argues that the structures associated with Kaplan Mustafa Pasha should be interpreted as a multi-layered "building program" linked to the port economy and rendered durable through waqf-based property and usufruct regimes. Moreover, the study approaches the customs structure not merely as fiscal infrastructure but also as a representational space suitable for diplomatic and ceremonial receptions an interpretation supported by the combined reading of narrative and visual sources.

Method

The research employs a multi-source historical reading based on the comparative evaluation of textual, archival, and visual-cartographic materials. First, Evliya Çelebi's accounts are used to identify the main components of the inner harbor complex and to capture contemporary perceptions of function and urban design (Evliya Çelebi, 2011, pp. 108-109). Second, the waqf-related property and usufruct regime is examined through the İzmir Evkaf Mutasarrıfları Register (No. 07790) preserved in the Süleymaniye Library, the

location, access logic, and relationship of the “Sıra Mahzenler” (Row Warehouses) to the integrated mosque/masjid within the same structural system are traced (İzmir Evkaf Mutasarrıfları Defteri, No. 07790, fols. 1b-15b, 19a-19b). Third, Ottoman archival documents and later records are interpreted in relation to fiscal administration and functional transformations. Finally, engravings, paintings, maps, and insurance plans (notably Charles E. Goad’s 1905 plans) are used to test spatial continuity, trace the persistence of place names, and correlate written descriptions with urban topography.

In this study, “historical topography” is understood as a method of reconstructing the urban fabric by evaluating spatial relationships across different types of evidence without privileging a single source category. Visual material is not treated as a direct record of reality but as a comparative body of data. By examining images from different periods together, spatially stable reference points—such as the harbor shoreline, the location of the customs house, and the alignment of the warehouses—are identified. The spatial information in written sources is then assessed and interpreted in light of these reference points.

Findings

The findings demonstrate that the building cluster associated with Kaplan Mustafa Pasha was organized around a strategic port-economic axis in the inner harbor: the Meyve Gümrüğü (Fruit Customs House), the Yemiş Çarşısı commercial street, the Sıra Mahzenler, and the integrated mosque/masjid, as well as the madrasa mentioned by Evliya Çelebi (2011, p. 106). Evliya’s account describes an intervention that included a planned commercial avenue created through land reclamation, lined with masonry shops, and an “impressive” customs complex at the quay. This complex, adorned with representational elements such as a şahnışın and connected to a garden financed through customs revenues, is presented not merely as a revenue-collecting site but as a node of elite visibility and regulated public life (Evliya Çelebi, 2011, pp. 108-109).

The İzmir Evkaf Mutasarrıfları Register provides a more detailed spatial configuration: it records that the Sıra Mahzenler were located along the seafront in the Yemiş Çarşısı area and arranged symmetrically on both sides when entering from the customs direction. A crucial entry notes that the first warehouse on the left had a religious function on its upper level, its rental income was allocated to mosque personnel and supplemented by an annual mukataa payment, indicating a mosque/masjid-warehouse integration (a fevkani arrangement) (İzmir Evkaf Mutasarrıfları Register, fols. 1b-15b). Thus, the complex can be understood as a waqf-based revenue system in which commercial storage supported religious services.

The record dated 26 September 1832 documents a later transformation: the phrase “from the entrance on the side of the New Han (Han-ı Cedid) converted from the Meyve Gümrüğü” indicates that the customs structure was reorganized into a multi-entrance han complex equipped with water infrastructure (İzmir Evkaf Mutasarrıfları Register, fols. 19a-19b). This demonstrates that customs spaces in port cities could evolve into han or warehouse typologies over time.

Comparative analysis of cartographic and visual sources reveals stable spatial elements within the building cluster. Seventeenth-century engravings and later maps and insurance plans consistently mark the customs building at the end of the harbor, nineteenth- and early twentieth-century documents show the warehouse rows aligned along a street associated with the “Yemiş” trade. Place names such as “Eski Gümrük” (Old Customs) and “Meyvedar Gümrüğü” reflect the persistence of function in spatial memory, even as the built form changed.

Discussion

These findings indicate that Kaplan Mustafa Pasha’s activities in İzmir represent not a collection of isolated constructions but a planned urban and economic arrangement centered on the inner harbor. This arrangement brought together revenue-generating commercial structures (Sıra Mahzenler), fiscal control and administrative representation (the customs house), and religious and educational functions sustained by waqf income within a single spatial framework. Such integration aligns with the relationship established during the Köprülü era between military logistics, fiscal regulation, and urban investment. İzmir’s logistical role during the Cretan campaign helps explain why a grand admiral concentrated his patronage in the port’s commercial core.

The principal limitation of the study is the absence of the original waqf deed, which restricts direct institutional reconstruction of the foundation's establishment conditions. In addition, visual sources must be approached cautiously due to their representational conventions and selectivity. Nevertheless, the convergence of Evliya Çelebi's account, the detailed spatial descriptions in the waqf register, and long-term cartographic records supports the interpretation that the inner harbor building cluster was conceived as an intentional and integrated system.

Conclusion and Recommendations

The article concludes that Kaplan Kaptan Mustafa Pasha's construction activities in İzmir (1666-1672) should be understood as a comprehensive urban intervention that operationalized the inner harbor economy through a waqf-supported framework. The Meyve Gümrüğü, Yemiş Çarşısı, Sıra Mahzenler, the integrated mosque/masjid, and related educational and commercial structures formed a multifunctional complex combining revenue production, administrative representation, and political visibility. The evidence further demonstrates that this program generated spatial continuity beyond the seventeenth century; the customs house survived through its transformation into a han typology, and its traces remained legible in place names and planning documents.

Future research may proceed in three directions. First, systematic archival investigation should seek to identify the missing waqf deed or related financial documents. Second, the spatial descriptions in waqf registers should be compared with the present-day street network through detailed topographic matching, ideally supported by digital mapping techniques. Third, surviving architectural elements-particularly the mosque/masjid and the warehouses-should be documented and analyzed in order to correlate written records with material evidence. More broadly, the İzmir case provides a basis for comparative reassessment of the relationship between naval logistics, waqf economies, and urban form in Ottoman port cities through the lens of specific actors such as the grand admiral.

Kaynakça

- Agoston, G. (2015). *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*. (K. Şakul, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi. (t.y.). *1929 tarihli İzmir haritası* [Instagram gönderisi]. Instagram. 18 Şubat 2026 tarihinde https://www.instagram.com/p/DOD6pNjCPhg/?img_index=3 adresinden alınmıştır.
- Aktepe, M. M. (1974). Osmanlı Devri Cami ve Mescitleri Hakkında Ön Bilgi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, 91- 194.
- Aktepe, M. M. (2003). *İzmir Yazuları/Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Anderson, S. P. (1989). *An English Consul in Turkey Paul Rycout at Smyrna, 1667- 1678*. Clarendon Press.
- Atay, Ç. (2003). *Kapanan Kapılar İzmir Hanları*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Bauden, F. (2003). *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın Bir El Yazması*. (E. Üyepazarcı, Çev.). İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Bekar, C. (2019). *The rise of the Köprülü family. The reconfiguration of vizierial power in the seventeenth century* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Leiden University. <http://hdl.handle.net/1887/69483>
- Beyru, R. (2011). *19.Yüzyılda İzmir*. Literatür Yayınları.
- Bory, P. (1887). *Nos Aliments: Le blé, la viande, les fruits, les boissons*. A. M. Fils
- Bunel, L. (1854). *Jérusalem, la côte de Syrie et Constantinople en 1853*. Sagnier et Bray.
- Careri, J. F. (1704). *A voyage round the world*. Londra.
- Çakmak, Ş. (2022). *İzmir İktisat Kongresi Binası (Guiffroy Hanı) Sanat Tarihi Raporu*.
- Çakmak, Ş. (2024). Kemeraltı'nda Somut Kültürel Miras. M. Göregenli (Ed.), *Kemeraltı'nın Yüzleri* (s. 159- 190) içinde. İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- De Bruyn, C. (1678). *İzmir gravürü*. 18 Şubat 2026 tarihinde <https://raremaps.com/gallery/detail/42621/smyrna-izmir-de-bruyn> adresinden alınmıştır.
- Delilbaşı, M. (1989). Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması. *Belleten*, 51(199), 75-101. <https://doi.org/10.37879/belleten.1987.75>
- Eldem E., Goffman D., Masters B. (Ed.) (2003). *Doğu ile batı arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul* (S. Yalçın, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erdoğan, M.&Değerli A. (2021). *16.yüzyılda İzmir*. Selenge Yayınları.
- Evliya Çelebi. (1985). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8. Cilt*. Üçdal Neşriyat.
- Evliya Çelebi. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 9. Cilt*. Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2004). *The Ottoman Empire and the World Around It*. I.B. Tauris.
- Franco, E. V. & Millet G. (1902). *De Paris à Constantinople*. Hachette.
- Goffman, D. (1995). *İzmir ve Levanten Dünya, 1550-1650* (A. Anadol & N. Kalaycıoğlu, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gülbudak, Ö. (2022). Le Petit Journal'da yayınlanan bir Türk Geleneği: İzmir'de İncir Bayramı. *Art Vision* 28(49), 138-144. <https://doi.org/10.5152/ArtVis.2022.222487>
- Gürbıyık, C., Yurdagül M. & Çiğit, G. (2023). Aydınöğulları'ndan Cumhuriyet'e İzmir'in simge yapılarından örnekler. E. Aybars & O Gökdemir (Ed.), *Geçmişten Günümüze Kurtuluşun 100. Yılında İzmir* (s. 31-91) içinde. İzelman A. Ş.
- Goad, C. E. (1905). *İzmir sigorta planı: Guiffroy Han detayı*. 18 Şubat 2026 tarihinde <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb44588430h> adresinden alınmıştır.
- Goad, C. E. (1905). *İzmir sigorta planı: İç liman ve Yemiş Çarşısı bölgesi kesiti*. 18 Şubat 2026 tarihinde <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb44588655d> adresinden alınmıştır.
- Goad, C. E. (1905). *İzmir sigorta planı: Kaplan Paşa'ya ait Sıra Mahzenler kesiti*. 18 Şubat 2026 tarihinde <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb445884504> adresinden alınmıştır.
- Graves, T. (1836). *İzmir haritası*. 18 Şubat 2026 tarihinde <https://www.rmg.co.uk/collections/objects/rmgc-object-539917> adresinden alınmıştır.
- Hasan Ağa. (1976). *Krieg und Sieg in Ungarn: Die Ungarnfeldzüge des Großwesirs Köprülüazade Fâzıl Ahmed Pascha 1663 und 1664 nach den Kleinodien und Historien seines Siegelbewahrers Hasan Ağa*. Styria.
- Kırkpınar, N. (2025). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Levanten Guiffroy Ailesinin öyküsü. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XL(1), 213-260. <https://doi.org/10.18513/egetid.1612975>

- Kiel, M. (2013). Yanya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43. Cilt (Cilt 43, s.317-321) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (2000). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Mustafa bin Musa. (2016). *Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye*. (M. Aydın, Çev.). IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık.
- Müller-Wiener, W. (2025). *İzmir Çarşısı. Ege ticaret metropolü ekonomik merkezinin tarihi ve mimarisi üzerine araştırmalar*. (E. Dönmez, Çev.). İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları.
- Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı. Osmanlı İmparatorluğu'nda mimari kültür*. (G. Çağalı Güven, Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Olnon, M. (2013). "Brough under the law of the land": *The history, demography and geography of crossculturalism in early modern İzmir and Köprülü project of 1678*. Leiden University Press.
- Özçelik, E. (2024). Köprülüler Seraskeri: Kaplan Mustafa Paşa (1657- 1680). *Tarih Tetkikleri Dergisi*, 2(4), 110-132. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14276003>
- Öztuna, Y. (1989). *Devletler ve Hanedanlar 2. Cilt*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, M. K. (2023). Osmanlı arşiv belgelerine göre yerel yönetimden ticarete İzmirli Kâtibzâdeler. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 17, 222-253. <https://doi.org/10.21021/osmed.1288637>
- Rubellin, A. (1880). *Yemiş Çarşısı Sokağı*. 18 Şubat 2026 tarihinde <https://www.mutualart.com/Artwork/Vues-de-Smyrne--Chapelle-de-St-Polycarpe/8FD603F069C8ED23> adresinden alınmıştır.
- Rijksmuseum. (t.y.). *İzmir Panoraması ve Hollanda konsolosu Daniël Jan Baron de Hochepeid'in İzmir kadısı tarafından kabulü*. 18 Şubat 2026 tarihinde <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/object/---03a06616fbe74e35003d304c06a71f3b> adresinden alınmıştır.
- Saad, L. (1876). *İzmir haritası*. 18 Şubat 2026 tarihinde <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb405708705> adresinden alınmıştır.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmani 3 Cilt*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa. (2012). *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 11067 1656-7 Şubat 1695) N. Karaçay Türkal (Haz.)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi] Marmara Üniversitesi. YÖK Ulusal Tez Merkezi. [https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=O1xKX-JLyDaOVpq29mZdIQ&no=jmFWUCtUwdMwvCp5PEynTg](https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=O1xKX-JLyDaOVpq29mZdIQ&no=jmFWUCtUwdMwvCp5PEynTg&utm_source=chatgpt.com)
- Storari, L. (1865). *İzmir haritası*. 18 Şubat 2026 tarihinde <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40659868j> adresinden alınmıştır.
- Tabak, F. (2010). Economic and ecological change in the Eastern Mediterranean, c.1550-1850. B. Kolluoğlu & M. Toksöz (Ed.), *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day* (s. 23-37) içinde. I. B. Tauris.
- Taş, Y. (2020). *Osmanlı Dönemi İzmir medreseleri ve kütüphaneleri*. Hiperyayın.
- Ülker, N. (2024). *Ticaret limanı İzmir'in doğuşu 1688-1740*. İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları.
- Ünal, A. A. (2002). XVI. ve XVII. yüzyıllarda Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz, Ege Adaları) ya da Kaptan Paşa Eyaleti. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(12), 251- 261.
- Ürük, Y. (2020). *İzmir'de ticaret hayatı ve çarşılar (1850-1930)*. Yakın Yayınları.
- von Hammer, J. (2008). *Osmanlı Devleti tarihi 11. Cilt*. Kapı Yayınları.
- Yurdağül, M. (2023). *İzmir Örnekleri Bağlamında Osmanlı Mimarisinde Fevkani Camiler* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ege Üniversitesi. <https://acikerisim.ege.edu.tr/items/910cce98-829a-4077-b84e-1c8dee0fc3f6>
- Weiss, F. von. (1824). *İzmir haritası*. 18 Şubat 2026 tarihinde <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY-8-1-319015-90088007:Sheet-21--Carte-der-Europaeischen-T> adresinden alınmıştır.

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C.ML), nr. 194/8007, H. 29.12.1142 / M. 15 Temmuz 1730.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C.EV), nr. 449/22725, H. 06.11.1136 / M. 27 Temmuz 1724.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C.EV), nr. 175/8739, H. 23.03.1211 / M. 26 Eylül 1796.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C.EV), nr. 349/17720, H. 24.04.1212 / M. 16 Ekim 1797.
- İzmir Evkâf Mutasarrıfları Defteri, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, nr. 7790, bibliyografik kayıt nr. 354885.

